

*Володимир Степанович Батюк,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України
Дрогобицького державного педінституту ім. Івана Франка*

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ 90-х РОКІВ ПРО УКРАЇНСЬКУ КОЗАЦЬКУ ДЕРЖАВУ XVII-XVIII ст.

Серед важливих проблем, що впродовж десятиліть замовчувалися у вітчизняній науці, була проблема становлення й функціонування Української козацької держави з другої половини XVII – і майже до кінця XVIII ст.

Офіційна радянська схема взагалі не визнавала Української Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII ст. Якщо в українській радянській історичній науці 20-40-х років (і навіть пізніше) це питання не викликало сумніву, то з 1954р. в історіографії стався докорінний перелом. Це докладно проаналізував професор Олександр Оглоблин (13).

Саме з того часу українська історична наука повністю опинилася під впливом “Тез про 300-річчя воз”єднання України з Росією”, схвалених ЦК КПРС. Той сумнозвісний документ заявляв, що в роки визвольної війни “процес складання української державності”, який очолив Богдан Хмельницький лише почався(24, 6). На цю концепцію й опиралася українська радянська історіографія 50-60-х років.

Але на початку 70-х рр. всупереч настанові “Тез” в академічних виданнях почала домінувати думка, що в ході визвольної війни українського народу відбувався процес формування лише елементів української феодальної державності (9, 74). Невипадково у передмові до тритомного збірника документів і матеріалів “Воз”єднання України з Росією” відзначалося: “Знаходячись під іноземним гнітом, будучи роз”єднаним в економічному і політичному відношеннях український народ не мав можливості створити свою державу (підкреслено нами – Авт.). Для цього був лише один вихід: боротьба за своє самостійне національне існування і розвиток у союзі з російським народом і при його допомозі” (4, 7).

В цих умовах національну концепцію українського державного будівництва продовжували розвивати й захищати українські історики й правознавці, які перебували в еміграції, передусім професори О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, Л.Окіншевич, Б.Крупницький, Р.Млиновецький, О.Субтельний та інші (2).

Позитивні зрушення у вітчизняній історіографії Української Козацької держави XVII-XVIII ст. починаються лише з 1990 р. Саме тоді була опублікована програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії, що виходила з Декларації про державний суверенітет України (14, №11; №12). До пріоритетних напрямків, що мали досліджуватися на основі переосмислення й поглибленого вивчення джерел, належала й проблема взаємозв'язків "між формуванням народності і державності в умовах феодалізму; український гетьманат у складі Російської держави" (14, № 11, 5).

У цьому ж 1990 р. відбувся "Круглий стіл" провідних істориків на тему: "Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження". Доцент Кам'янець-Подільського педінституту (нині професор Кам'янець-Подільського університету) В.С.Степанков у виступі наголосив, що "настав час для всебічного вивчення всього комплексу питань, пов'язаних з феноменом виникнення Української козацької республіки – унікального державного утворення на європейському континенті" (8, 23). Його підтримали Ю.А.Мицик та В.О.Замлинський (8, 25, 27).

Це мало відповідний ефект. Уже у 1990 р. "Український історичний журнал" під рубрикою "Новий погляд на проблему" розгорнув дискусію про формування середньовічної етнічної держави українців. Була надрукована стаття В.А.Смоля та О.І.Гуржія "Становлення Української феодальної державності" (17), де доводилося, що вже в роки визвольної війни 1648-1654 рр. така держава функціонувала "з усіма необхідними атрибутами (ознаками)" (17, 12). Тут же були названі основні ознаки цієї держави: політична влада, територія, політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, військо, соціальна структура населення, міжнародне визнання. "Незважаючи на дипломатичну протидію шляхетської Польщі та її союзників Україна, по суті, закріпилася як суверенна незалежна держава" (17, 19).

Весною 1991 р. у квітневому номері "Українського історичного журналу" була опублікована стаття В.А.Смоля "Українська козацька

держава” (16), де розглядаються основні етапи її формування від епохи Богдана Хмельницького до зруйнування Запорізької Січі та ліквідації суспільно-політичного устрою Гетьманщини на початку 80-х рр. XVIII ст. Автор справедливо твердить, що Богдан Хмельницький “залишив по собі основне дітище – Українську державу”, яка проіснувала більше як сто років, продемонструвавши великі потенційні можливості й здатність українського народу жити самостійним політичним життям (16, 19).

До дискусії активно включився згадуваний В.С.Степанков статтею “Богдан Хмельницький і проблеми державності України” (20, № 9; № 11). Вперше в українській історіографії він висловив думку, що внаслідок 350-річного іноземного панування та денационалізації панівного класу українське суспільство напередодні Хмельниччини не знало ідеї національної державності (20, № 9, 118, 122). Вона формувалася у ході української національної революції. На її початку Богдан Хмельницький висунув політичну вимогу, що передбачала надання Козацькій Україні автономії у складі Речі Посполитої. І лише згодом Великий Гетьман ставить питання про створення самостійної незалежної соборної Української козацької держави. У статті аналізується багатогранна державницька діяльність Богдана Хмельницького.

Автор статті рішуче відкинув твердження, що Українська держава через незрілість соціально-економічних і політичних умов не мала шансів для історичного розвитку. Він наголосив, що “важливі перетворення в аграрних відносинах, ремеслі, торгівлі, зміни в соціальній структурі суспільства, політичному устрої мали глибоко прогресивний характер, оскільки створювали умови для розвитку продуктивних сил, буржуазних відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Однак для їх реалізації потрібні були не лише внутрішні, а й зовнішньополітичні умови. І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль” (20, №11, 131).

У дискусії була зроблена спроба проаналізувати внесок істориків української діаспори у розвиток концепції українського національно-державного будівництва у період Хмельниччини (2).

Однак справжньої дискусії з проблеми Української козацької держави на сторінках “Українського історичного журналу” не відбулося, очевидно, через відсутність спеціалістів серед вітчизняних істориків. Основний тягар зусиль на себе у розкритті проблеми взяли

В.А.Смолій та В.С.Степанков. Починають з'являтися їхні узагальнюючі праці монографічного характеру. Наприкінці 1991р. вийшла книга В.С.Степанкова, присвячена антифеодальній боротьбі в роки Хмельниччини (21). Автор показує, що тоді відбувався інтенсивний процес формування Української національної держави республіканської за формою правління (21, 143-144).

Переломним у справі дослідження проблеми української державності став 1993 рік. Саме тоді появилася праця В.А.Смолія та В.С.Степанкова, присвячена 400-річному ювілею Богдана Хмельницького, а в 1995р. – доповнене і перероблене її друге видання (18). У книзі підкреслено прогресивний характер діяльності Б.Хмельницького, еволюцію його державотворчої програми, виявлено сильні й слабкі сторони останньої, проаналізовано головні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана, його титанічні зусилля по консолідації українського народу, створенні єдиного фронту для успішної боротьби проти іноземних загарбників за незалежну Українську державу.

У 1997 р. В.А.Смолій та В.С.Степанков збагатили дослідження проблеми працею, яка присвячена формуванню, еволюції та реалізації української державної ідеї впродовж XVII-XVIII ст.(19). До її появи в українській історіографії не було таких праць узагальнюючого характеру. Виняток можуть становити окремі розділи монографії А.М.Черненка (29, 3-22).

Автори дослідження стверджують, що саме протягом 1648-1657 років у національній самосвідомості народу стався, по суті, революційний прорив. Уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея, наріжні принципи якої були вироблені Б.Хмельницьким.

У книзі висловлюється думка, що на кінець 1648 р. існувала республіканська за формою правління Українська держава, унітарна за своїм устроєм (19, 35). Однак на шляху реалізації державної ідеї доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції.

У праці проаналізовано вплив соціально-політичної боротьби та геополітичного фактора на процес реалізації державної ідеї в 1657-

1676 рр. Різке загострення цієї боротьби та посилення втручання іноземних держав відіграли вкрай негативну роль у розвитку та утвердженні державної ідеї. Вина у цьому в першу чергу лежить на державній верхівці, яка розколася, втягнулась у смертоносний для молододі держави вир міжособної боротьби.

Ще більше посилюється процес кризи державної ідеї після поразки української національної революції, що сталася у 1676р. Українська еліта остаточно відходить від державної ідеї. Ціною, яку еліта заплатила за зрівняння в правах з російським дворянством, стало скасування автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу Української козацької держави, заснованої в половині XVII ст. гетьманом Богданом Хмельницьким.

З середини 90-х років XX ст. з'являються праці й інших дослідників з проблем української державності. У 1995 р. у світ вийшла монографія А.Г.Мельника (10). Автор зробив спробу показати розвиток державотворчих процесів в Україні у XVII ст. Він стверджує, що Козацька держава, яка з'явилася на території Наддніпрянщини, була прямим продовженням київської державної традиції. Оскільки козацтво взяло на себе державне будівництво, то український народ у результаті Великого козацького повстання створив державність у формі козацько-старшинської Гетьманщини. Однак, на відміну від В.А.Смоля та В.С.Степанкова дослідник вважає, що початком утворення української державності стала Зборівська угода 1649 р. (10, 49-56).

До праць узагальнюючого характеру про становлення, розвиток та загибель Української козацької держави належить книга відомого сучасного українського письменника та історика В.Шевчука (30). Свою систему роздумів про Козацьку державу автор будує на аналізі державно-правових актів та на літературному матеріалі. Він оминає діяльність тих історичних осіб, які, на його думку, в державотворчому процесі вели себе деструктивно (Ю.Хмельницький, Я.Сомко, І.Брюховецький, П.Тетеря, М.Ханенко, Д.Многогрішний та ін.). Так гетьмана П.Тетерю він називає "справжнім злодієм" (30,7). Однак, нам здається, що В.Шевчук не завжди стоїть на позиціях історичної об'єктивності. Нові дослідження, зокрема серія портретів українських гетьманів у книзі "Володарі гетьманської булави" (3), дає можливість в іншому аспекті придивитись до діяльності багатьох українських

гетьманів, яких раніше в історичній літературі оцінювали однозначно негативно.

Складовими частинами держави є її територія та населення, яке живе за певними законами. Саме цю проблему проаналізовано у монографії О.Гуржія (7). У ній уперше в українській історіографії зроблено спробу дослідити становлення та шляхи розвитку території Української держави, визначити її межі у другій половині XVII-XVIII ст. за часів правління Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка та інших гетьманів.

Автор стверджує, що на час смерті Б.Хмельницького Україна перетворилася на одну з могутніх держав Європи і за розміром дорівнювала своєму основному політичному конкурентові й противникові – Польщі (7,31). Висловлюється думка, що на середину XVII ст.(1650 р.) в цілому на українських землях налічувалося 5,3 млн.чол. У книзі не вказується точної кількості населення Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, але наводиться цифра, що на території перших двох із них на середину XVII ст. жило 1750 тис.чол., а на Поділлі – 350 тис. (7, 82). З цього можна зробити висновок, що на території Козацької держави Б.Хмельницького проживало біля 2 млн.чол. (раніше ця цифра применшувалась), серед яких були представники 21 народності (7,82). У книзі розглядається проблема виникнення та формування державних кордонів України, починаючи з 1648 р. і до кінця правління імператриці Катерини II.

У 90-ті роки вийшло ряд досліджень, які торкаються окремих проблем державотворення, зокрема зовнішньої політики України. Серед них брошура львівського історика Я.Федорука (25). Автор аналізує зв'язки Б.Хмельницького з урядами Польщі, Туреччини, Криму, Москви, Угорщини та інших держав від початку національно-визвольної революції до Зборівського миру 1649 р. На основі вивчення ряду документів він висловлює думку, що вже наприкінці 1648 р. у Б.Хмельницького могли існувати плани утворення князівства Руського з таким статусом у Речі Посполитій, який мало Велике князівство Литовське (25, 42).

У 1996р. вийшла перша частина нової книги Я.Федорука, присвячена міжнародній політиці України у 1654-1657 рр. (26). Автор монографії розглядає складний вузол взаємин України з Кримом і Річчю Посполитою у 1654 р., з'ясовує проблему політики Османської імперії та її васалів щодо розвитку відносин між Україною,

Московією, Кримом і Річчю Посполитою. Дано аналіз проблеми впливів країн Центральної і Північної Європи на політику України, яка, як стверджує у рецензії на цю працю В.С.Степанков, випала з поля зору дослідників. У результаті створювалося враження, що українська революція становила лише зовнішній конфлікт у Речі Посполитій і не мала серйозного впливу на розвиток геополітичної ситуації у Східній Європі (22,135).

Дипломатичній діяльності Б.Хмельницького і зміцненню міжнародних позицій Української держави у 1648-1657 рр. присвячений розділ праці В.І.Сергійчука (15,138-244). Про політичні взаємини Козацької України з Москвою йдеться у статтях В.М.Горобця (5) та О.К.Струкевича (6). В.Цибульський зробив спробу показати, як зовнішньополітична діяльність уряду Б.Хмельницького досліджена зарубіжною історіографією (28).

Проблемі становлення збройних сил Української Козацької держави присвячений розділ монографії І.С.Стороженка (23, 36-46). Автор стверджує, що виникнення і розвиток державних та військових структур відбувалося в умовах відхилення від класичної схеми держава – військо. “Якщо у сусідніх народів армії створювалися державними структурами для вирішення завдань зовнішньої політики, то в Україні навпаки: організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорізької Січі) у 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для його визволення. При цьому військові структури не тільки виступали ініціаторами побудови державної системи, а й стали базою для її створення” (23,39).

Дослідники не обійшли увагою й таке питання як роль православної церкви в Козацькій державі Б.Хмельницького (27). Цікаву проблему на сторінках “Українського історичного журналу” підняла О.Апанович. Вона опублікувала розвідку про діяльність військових канцеляристів Гетьманщини (1). Дослідник робить висновок, що службовці центрального органу виконавчої влади у Гетьманщині – Генеральної військової канцелярії – були не просто функціонерами, чиновниками, а високоосвіченими творчими людьми, просвітниками, патріотами України, поширювачами історичних знань. Вони відіграли велику роль у розвитку української історіографії і джерелознавства. Їм належить велика заслуга у формуванні громадсько-політичної і національної свідомості в українському суспільстві XVIII ст. (1, 96).

Важливе значення у розвитку досліджуваної проблеми відіграють читання на тему: "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку", що традиційно проводяться у Черкасах. На останніх (шостих) читаннях (20-21 листопада 1996 року) загальну підтримку знайшла пропозиція про відзначення у 1998 р. 350-річчя від початку національної революції українського народу під проводом Б.Хмельницького (11, 146). Без сумніву, в ході відзначення цієї події будуть проведені нові дослідження проблеми Української козацької держави.

Таким чином, маємо підстави вважати, що на середину 90-х років ХХ ст. відбувся корінний перелом у поглядах на Українську козацьку державу половини XVII-XVIII ст. Дослідниками розкрито ряд її ознак, специфічних особливостей, діяльність окремих органів державного правління, формування, еволюцію та реалізацію державної ідеї та ін. Однак спеціальної праці "Українська козацька держава", в якій би комплексно висвітлювались усі її складові частини – територія, населення з його соціально-політичним та економічним життям, органи влади і державного правління, – немає. Проблема потребує дальшого дослідження.

1. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Укр.іст.журнал. – 1997. – № 2.
2. Батюк В.С. Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648-1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // Укр.іст.журнал. – 1993. – № 1.
3. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1995.
4. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы. В 3-х т. Т.1. – М., 1954.
5. Горобець В.М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр.іст.журнал. – 1995. – № 4.
6. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр.іст.журнал. – 1997. – № 1.
7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII- XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
8. До 500-річчя виникнення українського козацтва. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали "Круглого столу") // Укр.іст.журнал. – 1990. – № 12.
9. Історія Української РСР: У 8 т. 10 кн. – Т.2. – К., 1979.
10. Мельник А.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К., 1995.
11. Мельниченко В.М. Шості українські історичні читання "Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку" // Укр.іст.журнал. – 1997. – № 2.

12. Мицик Ю.А. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993 // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 4.
13. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.
14. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. Іст. журнал. – 1990. – № 11. – 3-9; – № 12.
15. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI–середини XVII століття. – К., 1991.
16. Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 4. – С. 5-19.
17. Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення Української феодальної державності // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 10.
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1995.
19. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування еволюції, реалізації. – К., 1997.
20. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 9, № 11.
21. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991.
22. Степанков В.С. Я.О. Федорук. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Ч. 1. 1654 р. – Львів, 1996 // Укр. іст. журнал. 1997. – № 6.
23. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша. Восні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996.
24. Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). – К., 1954.
25. Федорук Я. Зовнішньо-політична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648- серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.
26. Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Ч. 1. 1654 рік. – Львів, 1996.
27. Харишин М.В. Богдан Хмельницький та українська православна церква (1648-1657 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 4.
28. Дибальський В.І. Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945-1990 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 4.
29. Черненко А.М. Українська національна ідея. – Дніпропетровськ, 1994.
30. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.

Володимир Батюк. Вітчизняна історіографія 90-х років про українську козацьку державу XVII-XVIII ст. У статті на основі аналізу монографічної, статейної, науково-популярної літератури та окремих рецензій показано, як у 90-х рр. нашого століття відбувся корінний перелом у поглядах вітчизняних істориків на проблему

Української козацької держави XVII-XVIII ст., існування якої у 50-80-х років не визнавалося офіційною радянською історичною наукою.

Владимир Батюк. В статті на основі аналізу монографічної, статейної, науково-популярної літератури і окремих рецензій показано, як в 90-х гг. нашого століття відбувся коренний перелом у поглядах вітчизняних істориків на проблему Української козацької держави XVII-XVIII вв., існування якої не визнавалося офіційною радянською історичною наукою.

Volodymyr Batiuk. Native historiography of the 90 ies about the Ukrainian Cossacks' State of the XVII-XVIII centuries. In the article on the basis of monographs, articles and scientific-popular literature as well as single reviews, is shown how in the 90's of our century the radical breakthrough came out in the views of our land's historians in respect to the problem of the Ukrainian Cossacks' State of the XVII – XVIII centuries, the existence of which was not recognized by the official Soviet historical science in the 50's – 80's.